

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1958.2.02>

1858. AASTA TALURAHVARAHUTUSTE AJALOOLISTEST TÄHTSUSEST

J. KAHK,

ajalooteaduste kandidaat

1858. aastal haarasid talurahva rahunused kogu Põhja-Eesti. Vastuhakud leidsid aset peaaegu igas viiendas mõisas. Tutvudes aga ajaloolise traditsiooniga selle aasta kohta selgub, et ainult Mahtra ülestõusust on kõikjal Põhja-Eestis säilinud ja üles kirjutatud mälestusi; mujal aset leidnud talurahva rahunustest on mälestusi säilinud võrdlemisi harva. Rahva mälust on aegade jooksul kustunud sel aastal toimunud klassivõitluse kohalikud, vähemtähtsad sündmused — püsima aga on jäänud mälestused kangelaslikust „sõjast” mõisnike vastu Mahtras.

1905.—1907. aasta revolutsiooni eel kasutas Eduard Vilde Mahtra sõja ainetikku samanimelise ajaloolise romaani loomiseks. Nagu Vilde ise märgib, oli talle selleks „otsekohe rahva seast... korduvalt nõu ja tõuget antud”.¹ Oma romaanis oskas Eduard Vilde õigesti tabada Mahtra sõja ajalooliste traditsioonide põhituuma — „talupoeg peab ennast võitluse läbi ise aitama”.²

Mahtra sõja mälestus oli kallis ka eesti töörahva revolutsioonilise võitluse juhtidele. Viktor Kingissepp hindas Mahtra sõda kui üht kangelaslikku episoodi selles rõhumise vastu peetavas võitluses, mille pidid lõpule viima revolutsioonilised tööliised ja talupojad.³

Käesolevas artiklis pole võimalik peatuda 1858. aasta talurahvarahunuste ajaloolise tähtsuse kõigi külgede juures; süvendada on püütud ainult kahe küsimuse käsitlust. Esiteks on jälgitud nende rahunuste mõju Balti, eeskätt Eestimaa aadli agraripoliitikale, s. t. — on mõõdetud talurahva klassivõitluse tagajärgi mõisnikest vastasleeri lüüasaamiste suurusega. Teiseks on katsutud täpsemalt selgitada 1858. aastal Eestimaa kubermangus aset leidnud talurahvarahunuste mõju Vene 1861. aasta talurahva-reformi teokssaamisele.

Käsitluse sügavuse huvides on püütud kontsentreeruda võimalikult ainult vaatluse alla võetud küsimustele. Selle tõttu pole käsitletud kapitalismi võidulepääsemise protsessi majanduslikku külge, mis oli aluseks kõigile alljärgnevalt vaadeldavaile sisepoliitilistele sündmustele.

I

1856. aasta 25. veebruaril kell 11 hommikul kogunesid Eestimaa mõisnikud rüütelkonnajärgi maapäevale. Hoides käes hõbedast ametikeppi pöördus rüütelkonna pealik parun Ungern-Sternberg kokkutulnute poole järgmiste sõnadega: „Minu härrased! Ma olen õnnelik, nähes rüü-

¹ E. Vilde, Mahtra sõda. (J. Käosaare järelsõna). Tallinn, 1955, lk. 439.

² Sealsamas, lk. 473.

³ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all. Tallinn, 1953, lk. 68 ja 69.

telkonda, kes pärast kaht aastat tõiseid katsumusi ja ähvardavat hädaohtu⁴ on kogunenud oma saali kasutama oma seaduslikke õigusi, ja ma olen rõõmus, et võin alustada teadaandega meie vanade õiguste ja privileegide kõigearmulikumast kinnitamisest.”⁵

Eestimaa mõisnikel oli põhjust rõõmustada mitte ainult selle üle, et uus tsaar Aleksander II oli tõepoolest erakordse nobedusega kinnitanud nende privileegid. Põhjust rõõmustamiseks andis ka see, et kuigi XVIII sajandi lõpust alates oli üks talurahvarahutuste laine teise järele veerenud üle Balti kubermangude, et kuigi talupojad olid korduvalt ilmutanud tahet vabaneda mõisaorjusest ja saada tagasi nende käest röövitud maa, oli Eestimaa mõisnikel ometi õnnestunud säilitada oma positsioone.

Rüütelkonna poolt kogutud ja avaldatud statistiliste andmete järgi oli eramõisates 1849.—1850. majandusaastal raha- või naturaarendil vaid 10,06% talupoegade käes olevast maast.⁶ 1850. aastal kogusid haagikohtunikud rüütelkonna jaoks andmeid selle kohta, kui palju oli müüdnud talupoegadele talusid. Rüütelkonna arhiivis on säilinud haagikohtunike poolt selles küsimuses saadetud kirjad.⁷ Samas säilitusüksuses leiduvad mõningad kokkuvõtted, mis algdokumentide andmeist teatud määral erinevad; nähtvasti on haagikohtunike poolt saadetud andmeid kontrollitud ja parandatud. Kuid nii täpsustatud kui ka täpsustamata andmed räägivad selget keelt sellest, et talude väljaostmine oli tol ajal äärmiselt harva esinev erandnähtus. Kõnesolevaist kokkuvõtteist nähtub, et Harjumaal oli päriks ostetud 11 talu, Virumaal ja Järvamaal kummaski vaid 2 talu. Läänemaa kohta pole kokkuvõtet tehtud. Haagikohtunike kirjades leiduvate andmete põhjal oli olukord talude päriksmüümise alal Põhja-Eestis järgmine:

Maakonna nimetus	Mõisate üldarv	Talusid müüdnud mõisate arv 1850. a.	Talusid müüdnud mõisate % mõisate üldarvust	Antud mõisates müüdnud talude arv (ja nende % mõisa talude üldarvust)
Harjumaal	160 ⁸	1 või 2 ⁹	?	?
Virumaal	158	3	2	Voka mõisas 1 talu (2%), Essu mõisas 1 talu, Saksi mõisas 9 talu (27%).
Järvamaal	93	2	2	Ervita mõisas 1 talu (2%). Väinjärve mõisas 1 talu,
Läänemaa	143	1	0,7	Kolvere mõisas 2 talu (8%).

1840-ndate aastate rahutuste surve all oli 1849. a. väljaantud Liivimaa talurahvaseadusega teoorjuse kasutamist teatud määral piiratud, raha-

⁴ Rüütelkonna pealik mõtles Krimmi sõda.

⁵ ENSV RAKA, f. 854 (Eestimaa rüütelkond), nim. A-3, s.-ü. A IV 11, l. 5.

⁶ R. U e x k ü l l i, Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland nebst einigen statistischen Angaben. Reval, 1853, lk. 90. 1853. aastal rüütelkonna poolt kogutud andmeil oli Läänemaal (andmeid on 146 mõisa kohta) raharendil 7,36% taludest, Harjumaal (andmed 125 mõisa kohta) — 9,8%, Järvamaal (andmed 63 mõisa kohta) — 3,1% ja Virumaal (andmed 108 mõisa kohta) — 11,1% (ENSV RAKA, f. 854, nim. A-6, s.-ü. 100). Need andmed aga ei anna raharendi levikust päris selget ülevaadet, kuna pole teada talukohtade suurus.

⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1367.

⁸ Mõisate arv on toodud R. U e x k ü l l i „Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland nebst einigen statistischen Angaben” järgi.

⁹ Haagikohtunike kirjade andmeil polnud Harjumaal müüki veel alustatud. Kuna aga kokkuvõttes on märgitud 11 talu müümine, siis pidi seal vähemalt 1 või 2 mõisas seda esinema.

rendi levikut soodustatud ja talupoegadel võimaldatud oma maa päriksostmine. Samasisulise seaduse koostamine oli äsja lõpule viidud ka Eestimaa kubermangu kohta. 1856. a. aga hakkasid Balti mõisnikud kindlasti lootma, et neid järeleandmisi õnnestub tühistada, kuna vastasel korral, kasutades Liivimaa mõisnike väljendust, rõõvitavat aadli „eksis-teerimisbaas”.¹⁰ 1856. a. Liivimaa maapäev koostas uue talurahvaseaduse ülireaktsioonilise projekti, mille elluviimine oleks maade nn. päriksostmise talupoegadele peaaegu täiesti võimatuks teinud.¹¹

8. märtsil 1858 kiitis tsaar Aleksander II uue Liivimaa talurahvaseaduse põhimõtted heaks. Seaduse elluviimist takistas ainult asjaolu, et Liivimaa Talurahva Rentpanga edaspidise saatuse küsimus oli veel lahendamata. 20. mail siseministrile adresseeritud kirjas palus Liivimaa rüütelkond juba enne uue seaduse üldist kehtestamist ellu viia need paragrahvid, mis oleksid piiranud talude müümist.¹² 31. mail postitatud kirjaga lükkas aga siseminister selle palve tagasi, soovitades ära oodata seaduse peatset elluviimist tervikuna.¹³ Üheaegselt siseministri kirjaga jõudsid Riiga aga ka teated Mahtra ülestõusust.

Julgustatuna Liivimaa rüütelkonna esialgselt edust, asusid ka Eestimaa mõisnikud juurteni ära hävitama seda „mürgipuud” (rüütelkonna pealiku krahv A. Keyserlingi väljendus¹⁴), mis talupoegliku maaomandi näol tahtis hakata kasvama nende paradiisiaias, Eestimaal. Samuti ei tahtnud Eestimaa mõisnikud enam leppida teorjuse seadusandliku piiramisega. Need mõlemad põhimõtted — talupoegliku maaomandi tekkimise võimalus ja teorjuse piiramine — sisaldasid aga uues Eestimaa talurahvaseaduses, mille väljakuulutamine seisis ukse ees.

1854. aastal tegi Eestimaa Rüütelkonna Komitee (Ritterschafts-Ausschuss) rüütelkonna pealikule ülesandeks taotleda uue talurahvaseaduse kehtestamise edasilükkamist määramata ajaks.¹⁵

Valitsusasutustes, nagu näiteks Läänemerekubermangude Komitees, põhjendati edasilükkamise vajadust sellega, et võimatu olevat enne kümnet aastat saada andmeid talupoegade koormiste ja nende kasutuses oleva maa suuruse kohta, nende andmeteta aga ei saavat teorjust seadusandlikult normeerida ega piirata.¹⁶ Kuid rida fakte näitab, et see oli vaid ettekääne. Kui see mõisnikele kasulik oli, siis olid neil kõik vajalikud andmed olemas. Vastates 1850. aastal rüütelkonna ringküsimusele, pidasid Eestimaa mõisnikud täiesti võimalikuks esitada andmeid selle kohta, kas nende talupoegade koormised vastavad 1804. aasta seaduse normidele või mitte. Ühtlasi näitasid mõisnikud oma vastustes „täpselt” ära, kui palju põllumaad talupoeg iganädalase teopäeva eest kasutas.¹⁷ 1859. aasta suvel pidasid kõik Eestimaa kubermangu mõisnikud täiesti võimalikuks ilma mingisuguseid maamõõtmisi teostamata anda allkirjaline kinnitus selle kohta, et nende talupoegade koormised ei ületa 1856. aasta talurahvaseaduse norme.¹⁸

Omavahel väljenduti selles küsimuses avameelsemalt. 1856. a. jaa-

¹⁰ ENSV RAKA, f. 2054 Balti kindralkubeneri valitsuse talurahaasjade osakond), nim. 1, s.-ü. 1904, l. 18.

¹¹ Lähemalt J. K a h k, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda. Tallinn, 1958 lk. 81 ja 82. Kõnesolevas teoses polnud võimalik lähemalt käsitleda Balti mõisnike agraripoliitikat, mille kohta nüüd hilisemate uurimuste tulemusel võib teha mõningaid täpsustusi.

¹² ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1904, l. 198 ja 199.

¹³ Sealsamas, l. 211 ja 212.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 19, l. 249.

¹⁵ Sealsamas, s.-ü. A IV 11, l. 89.

¹⁶ Sealsamas, l. 81 ja 82.

¹⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1356—1366.

¹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-6, s.-ü. 19.

nuaris motiveeris Eestimaa Rüütelkonna Komitee uue seaduse edasilükkamist lihtsalt sellega, et kehtivad, s. t. teorjuslikud suhted olevat nii mõisnikele kui talupoegadele kõige kasulikumad.¹⁹ 3. märtsil 1856 esines rüütelkonna pealik vastavasisulise resolutsiooniprojektiga kreisisaadikute koosolekul. Oma kõnes rääkis parun C. Ungern-Sternberg sellest, et nende põlvkonnal ei olevat lihtsalt veel küllalt kogemusi agraarolude muutmiseks, kuna 1816. aasta reformi tulemustest saavat täieliku ülevaate alles 10—15 aasta pärast.²⁰ Talupoegade vaesumine pärast vabastamist olevat olnud nende endi süü, sest nad polevat loobunud pärisorjadele omasest laiskusest ja muretusest. Selle üldise vaesumise vastu võitlemise eesmärgil olevatki aadel 1840-ndail aastail asunud ette valmistama uut reformi. Kuid uue reformi ettevalmistamise ajal hakanud eelmine, s. o. 1816. aasta reform „kauneid vilju” kandma ja nüüd olevat lõplikult selgunud, et uut reformi ei olevatki vaja.

See sõnadega manipuleerimine aga ei veennud kreisisaadikuid, kes leidsid, et nüüd, kaheteistkümnendal tunnil on juba hilja paluda uue seaduse tühistamist.²¹ Parun Ungern-Sternberg esines siis uue, mõõdukama ettepanekuga: rüütelkonnaorganid peavad püüdma saavutada seda, et uuest seadusest kustutatakse kõik need paragrahvid, „mis sisaldavad üksipuha missuguseid, teorjuslikke rendilepinguid piiravaid tingimusi...”²² Ka selle ettepaneku lükkasid kreisisaadikud tagasi, juhtides õigusega tähelepanu sellele, et „rüütelkonnal pole võimalik, praegu (autori sõrendus — J. K.), kui tema poolt koostatud projekti elluviimine kõigekõrgema kinnitusega parajasti just käsil on, vastuväiteid esitada uue seaduse olulistele printsiipidele, mis ta enda poolt olid esitatud kui hädavajalikud”.²³

See tüliküsimus tuli arutusele 1856. aasta märtsis toimunud maapäeval. 6. märtsil pääses väikese häälteenamusega (64 häält 57 vastu²⁴) võidule kreisisaadikute seisukoht.²⁵

Neil aastail kerkis uuesti päevakorrale Balti mõisnike poolt juba XVIII sajandi algusest peale plaanitsetud kavatsus kroonida oma seisuslikku omavalitsust ja autonoomiat Balti kubermangudele ühise kõrgema kohtu- ja administratiivkeskuse loomisega.²⁶ Selle kavatsuse oli põhjendanud asjaolu, et eesti ja läti talupoegi igast küljest müürina piiravasse seisuslikku kohtusüsteemi oli jäänud praoke — õigus esitada kohalike kõrgemate kohtute otsuste peale kassatsioonikaebusi senatile. Nüüd taheti see viimnegi praoke kinni toppida ja ühtlasi veelgi kindlamini tagada, et ükski üleriigiline seadusei hakkaks Balti kubermangudes kehtima kohaliku aadli nõusolekuta.

1856. aasta kevadel said Kuramaa aadlikud oma Peterburi agentuurilt andmeid, et nüüd oleks paras aeg uuesti esile tulla kõrgeima Balti kohtuorgani loomise plaanidega.²⁷ Kiiresti astusid nad ühendusse Eesti- ja Liivimaa rüütelkondadega, et nende nõusoleku korral esitada tsaarile

¹⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 11, l. 89.

²⁰ Eestimaa rüütelkonna fondis on säilinud rüütelkonna pealiku poolt sel koosolekul peetud kõne tekst (ENSV RAKA, f. 854, nim. A-6, s.-ü. 15). Tekst on lõpuni kirjutamata, sest esialgne ettepanek kukkus läbi ja temaga seotud kõne puhtandi kirjutamine jäeti pooleli.

²¹ Uus seadus kinnitati tsaari poolt lõplikult juba kolme kuu pärast, 5. juulil.

²² ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 11, l. 81 ja 82.

²³ Sealsamas, l. 32 ja 33.

²⁴ Siinkohal on liidetud kreiside kaupa toimunud hääletamisel antud häälled.

²⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 11, l. 34.

²⁶ Vt. A. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890, lk. 144.

²⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-6, s.-ü. 96, l. 7.

vastav palve.²⁸ Balti rüütelkondades hakati suure saladuskatte all välja töötama vastavaid projekte. Kõige rohkem poolehoidu leidis siinjuures nn. Balti Ülemtribunali loomise plaan.²⁹ Seda plaani toetas ka Eestimaa rüütelkonna sekretär Peetz, rõhutades, et küsimus ei piirdu senatisse kassatsioonivõimaluse ärakaotamisega. „Kui see tribunal on kord juba kindla seisukoha omandanud, ja kui ta koosneb võimekaist isikuist, siis peab ta paratamatult aegamööda muutuma kindralkuberneri nõukoguks ka administratiivasjades. Kui see on saavutatud, siis võib ta seisundi seaduslikult vormistada, nii nagu vanal ajal maanõunike kolleegium Eestimaa kindralkuberneri nõukoguks muutus.”³⁰

Asi oli jõudnud nii kaugele, et oodati vaid sobivat juhust, mõnd balli või pidulikku vastuvõttu, et saada tsaarilt sisuline nõusolek ja siis asjale ametlik käik anda. 1858. aasta suvel tuli aga Eestimaa rüütelkonna pealikul tsaariga kohtuda hoopis teises õhkkonnas.

1858. aasta aprillis ilmutasid Eestimaa kubermangu võimud seoses talurahvaseaduse avaldamisega suurt närvlikkust. Oli juba ette näha, et talupojad, kellele aastate viisi oli räägitud uue seadusega antavaist kergendustest, pettuvad tema tegelikus sisus sügavalt. Seaduse väljakuulutamise viisi muudeti mitu korda ja keelati ära üleliigne pidulikkus. Kuna aga maikuu esimesel poolel toimusid vaid üksikud ja veel suhteliselt nõrgad vastuhakud, siis rahunesid mõisnikud ja kohalikud võimud uuesti. 20. mai paiku muutus olukord jälle tõsisemaks. Kuid ka siis arvati veel, et rahutused piirduvad ainult Lõuna-Harjumaaga ja nende mahasurumiseks piisab kahest roodust. Siis aga tabas Balti mõisnikke „Mahtra katastroof”, nagu teda nimetasid juba sündmuse kaasaegsed valitsusametnikud.³¹ 1858. aasta 2. juunist peale hakkasid Eestimaa kubermangu mõisnikud tõsist hirmu tundma. Kõigist maakondadest saabus Tallinna teateid, et talupojad tunnevad ülestõusnutele kaasa. Juulis ähvardasid mitmes mõisas talupojad juba avalikult, et nad korraldavad ka endi juures „mahtra”. Hirmu, mida 1858. aasta suvel Eestimaa mõisnike seas tekitas Mahtra sõda, kajastavad üsna kujukalt kreisisaadik parun Mohrenschildti minoorsed mõttemõlgutused. „Kes võis seda oodata! Siia maani aitas kahest-kolmest soldatist, et panna hilinejaid karistuste abil oma kohustusi täitma, aga nüüd tungivad nad poolroodu kallale. Kes võis Mahtra sündmuse ette aimata!” Ja edasi mõtleb ta hirmuga tulevikule: „Mõne tunni jooksul järgnesid mitmed sajad üksikute üleskutsele. Kas ei tule siin tahes-tahtmata eeldada varjatud, laialt hargnenud salanõu, mis Mahtras ainult liiga vara esile purskas?”³² Mahtra mõisa tulekahju leekides viirastus mõisnikele kogu maad haarav talurahvasõda. Hirmunud mõttemõlgutused asendusid aga õige varsti raevukate vihapursetega.

Nädal aega pärast ülestõusu Mahtras, 9. juunil 1858 tulid 11 maanõunikku ja 10 kreisisaadikut uue rüütelkonnapealiku krahv A. Keyserlingi juhtimisel kokku, kuulutasid end Erakorraliseks Rüütelkonna Komiteeks ja otsustasid, et tekkinud olukorras ei saa enam mõeldagi uue talurahvaseaduse tühistamisele või edasilükkamisele.³³ Nüüd pidi seda

²⁸ Sealsamas, l. 7 ja 8.

²⁹ Sealsamas, l. 6.

³⁰ Sealsamas, l. 15.

³¹ [A. v. Tideböh], Fürst Alexander Suworow, General-Gouverneur von Liv-, Esth- und Kurland. Als Manuscript gedruckt, II Abschnitt: Die Provinzen, Riga, 1863, lk. 20.

³² ENSV RAKA, f. 2054, nim. 1, s.-ü. 1993, l. 234.

³³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 19, l. 158.

seadust kõigi jõududega kaitsma, et ära hoida mõisnikele veelgi vastu võetamatuid reforme.

Suureks lõögiks Eestimaa mõisnikele oli see, et rahutuste mahasurumist juhtima saadetud tsaari tiibadjutant N. V. Issakov hakkas huvi tundma ka ülestõusu põhjuste ja ajendite vastu. Oma aruandeis ja märgukirjades kritiseeris ta üsnagi teravalt Balti aadli agraarpoliitikat, eriti aga uue seaduse avaldamise viisi.³⁴

Et ära hoida monarhi juures ebasoosingusse langemist, ruttas rüütelkonna pealik krahv Keyserling isiklikult Peterburi ja võeti 12. juulil tsaari poolt vastu. Rüütelkonna pealikul õnnestus tsaari uskuma panna, et uues seaduses sisalduvate teorendinormide elluviimine tegelikult ei vähendavat, vaid suurendavat teoorjust. (See väide oli risti vastu tegelikule olukorrale.) Seetõttu olevat ainukene tee uute rahutuste ärahoidmiseks teokoormiste olemasoleva taseme säilitamine. Tsaar nõustus esialgu õige kiiresti krahv Keyserlingi väidetega. Ühtlasi ei varjanud ta aga oma pahameelt selle üle, et niisugune kompromiteeriv sündmus, nagu tema sõjaväe purukslöömine Mahtras, oli üldse aset leidnud ja käskis Eestimaa mõisnikele edasi anda, et nad peavad tunnistama ka oma vigu.³⁵

31. juulil tuli Erakorraline Rüütelkonna Komitee uuesti kokku ja kuuldas ära põhjalikuma ülevaate Mahtras 2. juunil aset leidnud sündmustest. Maanõunik Lilienfeldi ettepanekul otsustati, et talupoegade vastupanu tuleb enne uute seadusandlike sammude astumist „sõjaliselt mahasuruda.”³⁶

Esimene maapäev pärast Mahtra ülestõusu tuli kokku 2. septembril. Kohe esimesel päeval puhkesid ägedad vaidlused. Parun Schillingi arvates seisis rüütelkonna ees kaks pakilist ülesannet: uuesti kätte võita tsaari soosing ja rahustada talupoegade meeled. Vaevalt oli ta sõnavõtu lõpetanud, kui talle ägedalt kallale tungis parun Uexküll, väites, et peamine on tsaari soosing, talupoegade meeolule polevat vaja üldse mingit tähelepanu pöörata.³⁷ Parun Uexkülli põlgust ja viha talupoegade suhtes jagasid peaaegu kõik maapäeva liikmed. 3. septembril väitis näiteks endine rüütelkonna pealik Ungern-Sternberg, et kui mõned eesti talupoegadest ongi vaesed, siis olevat selles süüdi nende endi laiskus ja lohakus.³⁸

Kuidas maapäevast osavõtjad sündmusi ja olukorda ka ei hinnanud, jäi ometi tõsiasi, et Mahtra sõda oli Eestimaa ja üldse Balti paruneid keskvalitsuse silmis tugevasti kompromiteerinud. 1858. aasta jaanuaris sõitis Eestimaa rüütelkonna delegatsioon Peterburi „kurva teadmisega, et pahatahtlikud ja ebaõiged arvamused rüütelkonna tegevuse ja tendentside kohta talurahva suhtes,” nagu ütles krahv Keyserling, „on korduvalt tunginud meie armastatud monarhi kõrvu.”³⁹ Hoolimata teatud ajutistest raskustest ja kriitilistest momentidest,⁴⁰ näis esialgu Eestimaa mõisnike pingutusi kroonivat edu. 3. veebruaril 1859 kinnitas tsaar peaaegu ilma igasuguste muudatusteta Eestimaa mõisnike poolt koostatud täiendavad määrused 1856. aasta seaduse juurde. Need täiendavad määrused jätsid 1856. aasta talurahvaseaduse põhimõtted üldiselt küll püsima, kuid teorendi suurus fikseeriti olemasoleval tasemel ja tema vähenda-

³⁴ Vt. lähemalt allpool.

³⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 19, l. 172—176.

³⁶ Sealsamas, l. 164 ja 165.

³⁷ Sealsamas, l. 239.

³⁸ Sealsamas, l. 249 ja 250.

³⁹ Sealsamas, s.-ü. A IV 24, l. 19.

⁴⁰ Lähemalt J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis, lk. 232 ja 233.

mist ette näinud 1856. aasta seaduse paragrahvid tühistati. Samal ajal aga hakkas Peterburist saabuma teateid ja ettekirjutusi, mis näitasid, et eesti talupoegade klassivõitluse võimas tõus oli keskvalitsuse ringkondades suuremat ja sügavamalt muljet avaldanud kui seda Balti parunid endale esialgu tunnustada tahtsid.

1858. aastal oli eesti külas kõige ägedam võitlus käinud kahe konkreetse küsimuse ümber: kõik talupojad nõudsid teoorjuse vähendamist, eriti abiteo ärakaotamist; teomehed aga mõisateol kasutusel olevate väga suurte ja rõhuvate tükitöönormide vähendamist. Hoolimata Balti parunite maskeerimispuüdeist sai keskvalitsus õigesti aru, et nende nõudmiste täielik ignoreerimine võib kergesti esile kutsuda uusi rahutusi. Seepärast nõudis tsaarivalitsus mõisnikelt uute talurahvarahutuste ärahoidmise ja nende oma võimu kindlustamise huvides neis küsimustes järeleandmisi ning vajaduse korral isegi materiaalseid ohvreid.

Peterburis käinud delegatsioon oli tsaarile teatanud Eestimaa mõisnike poolt 1858. aasta maapäeval antud ausõnast, mille kohaselt nad oma talupoegadelt rohkem tegu ei tohtinud nõuda, kui seda ette nägi 1856. aasta talurahvaseaduse § 127. Varsti aga selgus, et mõisnike „ausõnast“ ei piisanud. 23. jaanuaril 1859 tegi tsaar Aleksander II kohalikele võimudele korralduse täpselt kindlaks teha, kas leidub Eestimaal talusid, kellelt nõutakse rohkem tegu kui § 127 ette nägi. Kui selliseid talusid leiti, tuli otsekohe vähendada nende teoorjust.⁴¹ Ebameeldiva hoo bina tabas Eestimaa mõisnikke ka Balti kindralkuberner Suvorovi kirjas 27. jaanuarist 1859 esitatud nõue: teha kindlaks, „kas talupojad mõnes mõisas abiteoga liiga ülekoormatud pole ja selle järgi astuda samme abinõude leidmiseks teoorjuse nõudmisel esineva omavoli ning ebavõrdsuse likvideerimiseks ja abiteo seadusliku ülemmäära kindlakstegemiseks; ettepanekud neis küsimustes esitada valitsusele kinnitamiseks kindlaksmääratud korra järgi“.⁴² Samas kirjas teatas kindralkuberner, et Eestimaa kubermangu kohalikud võimud ja rüütelkonna organid peavad asuma mõisateol rakendatavate tükitöönormide revideerimisele. Eestimaa mõisnikud pidid kibedusega konstateerima, et hoolimata kõigist nende pingutustest, jäid 1858. aastal võitlusele tõusnud talupoegade mõlemad põhinõuded damoklese mõõgana nende pea kohale rippuma.

Täites kõrgemate valitsusorganite korraldusi, olid Eestimaa Talurahvaasjade Komisjon ja rüütelkonna organid sunnitud 1859. aasta suvel tegelema abiteo suuruse küsimusega üheksateistkümmes Eestimaa mõisas.⁴³ Kuid ainuüksi konkreetsete pisiküsimuste lahendamine ei rahuldanud kõrgemaid valitsusorganeid. 25. novembril 1859 meenutas kindralkuberner Eestimaa rüütelkonnale, et täpsemad ettepanekud teoorjuse õiglasemate normide kohta on ikka veel esitamata.⁴⁴ 25. mail nõudis ta Eestimaa Talurahvaasjade Komisjonilt konkreetseid ettepanekuid abiteo seadusliku ülemmäära küsimuses ja meenutas 8. juulil komisjonile, et kõnesolevas on tegemist juba „kaks aastat täitmata kõigekõrgema käsuga“.⁴⁵

Nendest ebameeldivustest kõrvalehiilimiseks oli mõisnikele konkreetses ajaloolises olukorras jäänud üksainus päris kindel tee. Keskvalitsusele tuli selgeks teha, et need reguleerimised pole enam üldse vajalikud, kuna

⁴¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 20, l. 119.

⁴² Sealsamas, l. 121.

⁴³ Sealsamas, s.-ü. A IV 23, l. 205; s.-ü. A IV 25, l. 89, 90, 205 ja 206; s.-ü. A IV 26, l. 60 ja 61; s.-ü. A IV 30, l. 48.

⁴⁴ Sealsamas, s.-ü. A IV 23, l. 213.

⁴⁵ Sealsamas, s.-ü. A IV 28, l. 5 ja 16.

kõik Eestimaa mõisnikud teorendist varsti hoopiski loobuvat ja minevat üle raharendi kasutamisele. Mahtra ülestõusu tagajärjel Eestimaa mõisnike pea kohale kerkinud damoklese mõök sundis neid raharendile üleminekuga kiirustama.

14. novembril 1860 kiitis Eestimaa Rüütelkonna Komitee heaks seletuskirjade sisu, millega rüütelkonna pealik eespool nimetatud küsimustes kindralkuberneri poole pöördus.⁴⁶ Igasuguste väiksemate väljavabanduste kõrval rõhutatakse neis mõtet, et teorendi üha intensiivsem asendamine raharendiga ja tõeliselt vabade rendi- ning töösuhete kehtimahakkamine teeb teorendi reguleerimise üleliigseks.⁴⁷

Samal 1860. aastal oli Liivimaa paruneid tabanud raske poliitiline lüüasaamine. Nende poolt koostatud uue talurahvaseaduse projekt, millest oli juttu artikli alguses, võeti 1860. aasta jaanuaris Riiginõukogus arutusele ja lükati tagasi.⁴⁸ Seejuures said kriitika osaliseks nii projekt ise kui ka need valitsusorganid, nagu näiteks Läänemerekubernangude Komitee, kes olid projekti arutanud ja heaks kiitnud.

Dokumentides pole andmeid, et Liivimaa talurahvaseaduse arutamise puhul Riiginõukogus oleksid sõnavõtjad otseselt meenutanud 1858. aasta talurahvarahutusi. Kuid on siiski täpselt teada, et sel ajal langes Liivimaa mõisnikele nende sündmuste vari. Oma seletuskirjas tsaarile andis Riiginõukogu esimees vürst Orlov mõista, et Liivimaa mõisnike koostatud seaduseprojekt tuli tagasi lükata „1858. aasta kurvas-tavate asjaolude” kordumise ärahoidmiseks.⁴⁹ Hiljem, kui toimus Liivimaa talurahvaseaduse muutmine, meenutas 1858. aasta talurahvarahutusi ka kohtuminister Panin.⁵⁰ 1860. aastal töötati välja ja kehtestati veel samal aastal uus Liivimaa talurahvaseadus, mis esialgselt projektist hoopiski erines, sisaldades mõlemad mõisnikele nii vihatud printsiibid: teoorjuse kasutamise piiramise raharendi leviku huvides ja talumaade ostmise.

1860. aastal sai Balti paruneile täiesti selgeks, et nüüdsest peale võetakse kõrgemais valitsusorganes kõik nende plaanid vastu skepsise ja umbusaldusega.

Venemaal toimuva klassivõitluse survele asus tsarism 1860-ndail aastail kodanlike reformide teele. Pärast 1863.—1864. aasta ülestõusu Poolas tugevnesid slavofiilsete ringkondade rünnakud muulastest aadlikele. Balti aadli olukord komplitseerus veelgi Venemaa ja Preisi vahekordade halvenemise tõttu 1860-ndate aastate teisel poolel. Kõik see avaldas oma mõju järgnevatele sündmustele.

Eestimaa 1856. a. talurahvaseadusega oli talupoegadele rentimiseks ja müümiseks ettenähtud maa eraldatud mõisapõldudest punase joonega ja keelatud nende maade liitmine mõisa otseses kasutuses olevate maade külge. 1861.—1862. aasta maapäeval alustasid Eestimaa mõisnikud uut sõjakäiku selle nende röövtegevust piirava kitsenduse vastu. Maapäev tegi rüütelkonna pealikule ülesandeks paluda valitsuselt selle „punase joone” kustutamist. Kuni 1862. aasta lõpuni ei leidnud rüütelkonna pealik ühtki „sobivat võimalust” selle palve esitamiseks.⁵¹ Ka Kreisisaadikute Kogu väljendas 1862. aastal arvamust, et „praeguses olukorras” pole lootustki selle plaani õnnestumisele.⁵² Talupoegadelt maa röövimise jät-

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 31, l. 170.

⁴⁷ Sealsamas, s.-ü. A IV 30, l. 161 ja 162.

⁴⁸ Vt. pikemalt J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis, lk. 237—239.

⁴⁹ LRAKA (= NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis), f. 1162 (Riiginõukogu riigisekretäri osakond), nim. XVI kd., s.-ü. 8, l. 9 ja 10.

⁵⁰ LRAKA, f. 1149 (Riiginõukogu seadustedepartemang), nim. V kd., s.-ü. 76, l. 185.

⁵¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 43, l. 115.

⁵² Sealsamas, l. 35.

kamise plaan nurjus ja mõisnikel tuli paratamatult leppida sellega, et jõukamad talupojad oma maatükid välja ostavad. 1865. aasta maapäeval peetud kõnes konstateeris rüütelkonna pealik parun A. Pahlen rõhutatult: „Meie agraarsuhete segamatu ja vaba arengu parimaks garantiiks aga jääb alati meie püüe arvestada aja nõudeid ja tegutseda selles suunas, et talupoegadest rentnike muutumine maaomanikeks toimuks nii kiiresti kui võimalik.”⁵³

1860. aasta Liivimaa talurahvaseaduse kinnitamise puhul teatas keskvalitsus Balti rüütelkondadele, et neil tuleb lähemal ajal asuda 1) teorjuse ja 2) mõisa kodukari likvideerimisele ning 3) talupoegade liikumisvabaduse suurendamisele. 9. märtsil 1865 juhtis Eestimaa rüütelkonna pealik maapäeva avakõnes tähelepanu sellele, et valitsus nõuab juba konkreetseid samme teorjuse likvideerimiseks.⁵⁴ Seejuures rõhutas ta, et Eestimaa mõisnikel olevat seni veel küllaltki hästi läinud: Liivi- ja Kuramaa mõisnikele oli valitsus juba määranud kindlad tähtajad iga suguse teorjuse likvideerimiseks. Eestimaa mõisnikele poldud sellist terminit veel määratud, pealegi võimaldas 1856. aasta talurahvaseaduse § 170 teorjuse kaotatuks lugeda isegi neil juhtudel, kui talupoeg veel kuni 25% oma rendist tasus tööga. Nende eeliste säilitamiseks pidavat rüütelkond nüüd omal algatusel andma valitsusele lubaduse, et ta teorjuse likvideerib teatud kindlaks tähtjaks.⁵⁵ Kuid isegi nii soodsail tingimustel ei tahtnud suur osa Eestimaa mõisnikest loobuda teorjusest. Parun J. Uexküll teatas, et teorjusest loobumise otsus kujutaks endast sisuliselt vaevalt, kuna „ta aus täitmine on võimatu”.⁵⁶ Vastuseks teatas rüütelkonna pealik, et kui mõisnikud seda sanmu ei astu, siis võib valitsus teorjuse likvideerimiseks ise määrata, millise hinnaga ja mil viisil talupojad oma maid päriseks ostma hakkavad. Teorjuse „ärakaotamise tähtaja määramine on seetõttu veel ainult väike hind, mis tuleb maksta selleks, et suuremat õnnestust ära hoida”.⁵⁷

Alles pärast ägedaid vaidlusi võeti vastu resolutsioon, milles Eestimaa mõisnikud avaldasid kindlat lootust likvideerida teorjus 1868. aastaks.

Kuidas aga tegelikult neid „lootusi” täideti?

Eestimaa rüütelkonna pealiku poolt 5. jaanuaril 1868 kindralkubernerile esitatud andmeil oli 529 mõisas kindlalt loota teorjuse täielikku likvideerimist 23. aprilliks, 110 mõisas oli seda „lihtsalt” loota, 54 mõisas polnud selleks mingeid lootusi, 61 mõisast puudusid andmed.⁵⁸ Kindralkuberner ei leidnud olukorrast enam muud väljapääsu, kui et anda 25. märtsil 1868 välja korraldus, millega sama aasta 23. aprillist alates keelati Eestimaa kubermangus rendilepingute sõlmimine, mille järgi tööga tasuti üle 25% rendist.

Balti mõisnikud aga teadsid hästi, et kui neil õnnestub säilitada oma seisuslikud võimupositsioonid, siis, võib-olla, läheb tulevikus korda kõiki kaotusi tasa teha. Seetõttu asusid kõik kolm rüütelkonda 1862. aastal palavikuliselt tegevusse Balti erikorra kindlustamisel. Neid sundis kiirustama asjaolu, et 1862. aasta kevadel ulatusid Balti kubermangudesse kuuldused üleriigilise kohtureformi ettevalmistamisest, mis nii või teisiti võis ähvardada ka Balti erikorda.⁵⁹ Harku mõisnik parun C. Ungern-

⁵³ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1413, l. 1.

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 61, l. 279.

⁵⁵ Sealsamas, l. 280 ja 281; nim. 1, s.-ü. 1413, l. 1 ja 2.

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 61, l. 15.

⁵⁷ Sealsamas, l. 38.

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1413, l. 5.

⁵⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 43, l. 3 ja 17.

Sternberg tuli 1862. aasta alguses Peterburi kubermangu aadli koosolekult tagasi täiesti vapustatuna sellest, kui liberaalseks olid äkki muutunud tema vene seisusekaaslased.⁶⁰ Nende „ajavoolude” vastu tuli Balti mõisnike arvates kiiresti ehitada uus kaitsevall.

8. märtsil 1862 võtsid Eestimaa mõisnikud oma maapäeval palavate poolehoiuavaldustega vastu Liivimaa aadli saadiku Oettingeni. Viimane teatas Eestimaa mõisnikele ähvardavast kohtureformist ja liivimaalaste otsusest kutsuda „sõsarprovintse üles kõrgeima Balti kohtuorgani loomiseks ühiselt samme astuma”.⁶¹ Nagu tema „sõsaradki”, alustas ka Eestimaa rüütelkond uuesti tööd Balti Ülemtribunali projekti kallal. Kui enne 1858. aastat oli ülemtribunali loomisega tahetud kroonida Balti erikorda, siis nüüd, 1862. aastal iseloomustas krahv Keyserling seda üritust järgmiste sõnadega: „... me ei tohi piirduda sellega, et me neid (s. t. vanu privileege, vana seisuslikku ja kohtukorda — J. K.) ainult aukartusega vaatleme, vaid me peame neid, nagu mingit ehitust, õigeaegse remondiga kokkuvarisemise eest kaitsma.”⁶² 1863. aasta jooksul valmisid suurejoonelised projektid, millede elluviimine pidi Balti parunite seisusliku võimu tegema administratiivsetes, kiriklikes ja kohtuküsimustes keskvoimust täiesti sõltumatuks. Kuid uue kindlustorni ehitamine Balti erikorra murenenud müüridele oli juba hiljaks jäänud. 15. detsembril 1864. aastal teatas parun Uexküll (Keblastest) maapäevale, et keskvalitsuse poolt kohtureformi asjus hiljuti astunud sammud on tühistanud kõik lootused Balti Ülemtribunali loomiseks.⁶³ 17. detsembril otsustasid kreisisaadikud raske südamega, et Ülemtribunali loomise lootust plaanist tuleb vist tõesti loobuda.⁶⁴

Uuesti löi Eestimaa mõisnike võitlusvaim hoogsamalt lõkkele, kui 1867. aastal tuli arutusele aadli mõisateomamise ainuõiguse likvideerimise küsimus. See, et neilt taheti ära võtta nende püha ainuõigus kurnata, nõorida ja naljutada eesti talupoegi, tundus Eestimaa „rüütteleile” juba liig olevat ja alles pärast ägedaid vaidlusi otsustati valitsusele teatada, et Eestimaa mõisnikud on sellega nõus ainult siis, kui langeb ka talumaid kaitsev „punane joon”.⁶⁵ Kuid juba 1868. aasta 27. juunil teatas parun A. Pahlen Rüütelkonna Komiteele, et eelmise maapäeva otsust pole üldse edasi saadetud, kuna „polnud mingit väljavaadet, et valitsus oleks ta maapäeva poolt soovitud kujul vastu võtnud”.⁶⁶

Balti fanaatiliste reaktionäärade võitlus keskvalitsuse vastu, kes kindlalt oli otsustanud teostada hädavajalikud kodanlikud reformid, tundus mõttetuna juba mõnele rüütelkonna liikmelegi. Küsimusse kriitiliselt suhtuv maanõunik von zur Mühlen iseloomustas 13. detsembril 1868 seda heitlust päris tabavalt järgmiste sõnadega: „Kas me tõesti peame nii, nagu kirjeldatakse vanas Nibelungide saagas, seljad vastamisi panema ja võitlema, kuni me oma vastaste hoopide all kokku variseme ja tragöödiale vastu läheme... oma vaenlaste pilkenaeru saatel.”⁶⁷

10. detsembril 1868 avas järjekordse maapäeva rüütelkonna pealik parun A. Pahlen, kes kümme aastat tagasi oli olnud Mahtra ülestõusu ja teiste sel aastal aset leidnud rahutuste uurimiseks loodud spetsiaalse juurdluskomisjoni esimeheks. „Kõhklusega astun ma viimast korda Teie

⁶⁰ Sealsamas, l. 7.

⁶¹ Sealsamas, l. 3.

⁶² Sealsamas, l. 73.

⁶³ Sealsamas, s.-ü. A IV 55, l. 150 ja 151.

⁶⁴ Sealsamas, l. 190.

⁶⁵ Sealsamas, s.-ü. A IV 73, l. 16, 39 ja 40.

⁶⁶ Sealsamas, s.-ü. A IV 79, l. 2 ja 3.

⁶⁷ Sealsamas, l. 78.

ette, sest ma tean ise, kui vähe mu nõrgad jõud sageli vastasid olukorra tõsidusele.” alustas parun Pahlen ülevaadet oma kolmeaastasest ametiajast. „Kui heidame nüüd pilgu minevikku, siis pean tunnistama, et minu ametiaja jooksul on meie maal palju muutunud, ja kahjuks mitte meie kasuks... Hirm meie agraarsuhete põhiprintsiipide muutmise ees on kõikumana pannud usu nende kindlusesse ja me ise oleme kaotanud julguse kätt külge panna sisemiste vigade parandamiseks, sest liigagi sageli juhtus nii, et me saavutasime otse vastupidist sellele, mida me olime taotlenud.”⁶⁸

Enesele teadmata andis parun Pahlen oma aruandes kõrge hinnangu ka eesti talupoegadele, keda ta kümne aasta eest peksule oli määranud ja Siberisse saatnud. Rääkides Balti parunite poliitilistest lüüasaamistest ja segadusest ning lahkkelidest valitseva klassi ridades, iseloomustas ta hoobi tugevust, mille andmisel oma osa oli olnud ka eesti talurahva klassivõitluse võimsal puhangul 1858. aastal.

II

Raske poliitiline lüüasaamine Krimmi sõjas ja talurahva klassivõitluse tugevnemine näitasid tsaarivalitsusele, et kodanlike reformidega ei tohi enam viivitada. 30. märtsil 1856 teatas uus tsaar Aleksander II Moskva kubermangu aadli esindajatele, et parem on „hävitada pärisorjus ülaltpoolt, kui oodata, kuni ta hävitamine algab iseenesest altpoolt”.⁶⁹

Kui Venemaal kerkis päevakorrale talurahva vabastamise küsimus, siis pidasid mitmedki vene aadli ringkonnad tema lahendamisel ainuvõimalikuks seda röövellikku maata vabastamise teed, mida mööda juba kolmkümmend aastat tagasi olid läinud Balti parunid. Vene ajakirjades pühendati silmatorkavalt palju tähelepanu talupoegade vabastamise „balti moodusele”. Aastail 1857—1858 ilmus kuues vene ajakirjas 9 artiklit, mis käsitlesid talupoegade vabastamist Liivi-, Eesti- ja Kuramaal. Nende hulgas leidus ka artikleid, mis slavofiilide positsioonidest lähtudes taunisid Balti agraarkorda, osutades sellele, et siinsetes kubermangudes oli talupoegade sotsiaalne kihistumine läinud kaugemale ning kogukond juba lagunenu.⁷⁰ Enamikus artiklites aga jäid kriitilised seisukohad 1816.—1819. aastate agraarreformide positiivsete külgede esiletõstmise varju. Nii näiteks esitatakse ühes 1858. aastal ilmunud sellesisulises artiklis punktide viisi 1819. aasta reformi üksteist positiivset tulemust, nende hulgas sellised nagu „talupoegade moraali paranemine”, mõisnikel avanenud võimalus rohkem teopäevi nõuda, mõisahindade tõus ja seaduste endisest suurem austamine.⁷¹

Läänemereäärsete kubermangude talupoegade viletsus oli siiski nii üldtuntud, et paljud autorid pidasid võimalikuks propageerida ainult „balti mooduse” n. ö. parandatud varianti. Ühes 1856. aasta Eestimaa talurahvaseaduse analüüsile pühendatud artiklis rõhutati, et kõnesolevas kubermangus parandati talupoegade olukorda samm-sammult: algul reguleeriti ja täpsustati mõisnike ja talupoegade suhteid, siis anti talupoegadele isiklik vabadus ja lõpuks anti talurahvaseisuse kasutusse tea-

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-3, s.-ü. A IV 79, l. 52 ja 53.

⁶⁹ Записки сенатора Я. А. Соловьёва о крестьянском деле. «Русская старина», т. 30 (edaspidi: Записки сенатора Я. А. Соловьёва ja ajakirja kõite number), lk. 228.

⁷⁰ Положение о крестьянах Эстляндской губернии. «Журнал Министерства Внутренних дел», июнь 1857, lk. 48, 54, 80 ja 91. Revolutsioonilis-demokraatlike ajakirjade võitlust Balti agraarkorra reaktsioonilise üleskiitmise vastu on käsitletud autori eespoolnimetatud teoses.

⁷¹ Очерк истории крестьянского сословия в Лифляндии. «Отечественные записки», т. CXVII (1858), lk. 233.

tud osa maast.⁷² Vene mõisnikud püüdsid agraarküsimuse arengust Balti kubermangudes välja lugeda seda, et talupoegade vabastamisel pole vaja tegelda nende maavaldus- ja omandiõiguse kindlustamisega, mis on alles hilisemate reformide ülesanne.

Mitmes artiklis rõhutati eriti seda, et nendes kubermangudes ei esinenud talupoegade maata vabastamise puhul suuremaid rahunusi.⁷³ Balti kubermangudele osutades väitsid vene mõisnikud, et „rahulikult” on võimalik teostada ka kõige röövellikumalt talupoegi tabavaid reforme.

Vene talupoegade pärisorjusest vabastamise ettevalmistamine algas ametlikult tsaar Aleksander II poolt 20. novembril 1857 Vilno kindral-kuberneri Nazimovi nimele antud reskriptiga. Ühenduses sellega rõhutas valitsus, et uue reformi ettevalmistamisel tuleb juhendada ka Balti kubermangude kogemustest. 21. novembril kirjutas siseminister S. S. Lanskoi Nazimovile: „Selle kõige kõrgema tahte täitmiseks tuleb täpselt uurida neid määrusi, mis olid vastu võetud talurahvaseisuse vabastamiseks Läänemerekubermangudes...”⁷⁴

Rida juhtivaid riigimehi arvas sel ajal, et Venemaal tuleb talupojad vabastada maata ja enam või vähem täpselt Balti kubermangudes teostatud reformide eeskujul. Tsaari isikliku kantselei esimese osakonna ülem Tanejev kirjutas 1857. aastal: „Avades seaduste kogu näen ma, et 1816. ja 1817. aastal, kui kingiti vabadus Liivi-, Eesti- ja Kuramaa talupoegadele, s. t. talupoegadele Venemaa külge liidetud alal, säilitati kõik aadli õigused ja kogu maa jäi mõisnike omandiks. Veel enam võib põline vene aadel oodata seda armu.”⁷⁵ Siseministeriumi maaosakonna (земский отдел) ülem A. I. Levšin, keda Balti aadel pidas enda soosijaks,⁷⁶ kirjutas 26. juulil 1857 koostatud märgukirjas, et talupoegade vabastamisel Venemaal tuleb „teha see või peagu see, mida tegi meie oma valitsus, ja nimelt Läänemerekubermangudes, s. t. jätta mõisnikele alles omandiõigus maale, aga talupoegadele õigus kasutada maad...”⁷⁷ Levšin pooldas seega teatud määral parandatud „balti mooduse” varianti. Mõisakoormisi kandval talupojal pidi elamiseks olema teatud maatükike. Levšin ei mõelnudki maa andmisele talupoegade omandiks. Kaasaegsete andmeil jagas 1857. aastal Levšini vaateid ka siseminister S. S. Lanskoi ise.⁷⁸

Mõjukaimaks „balti mooduse” pooldajaks peeti Riiginõukogu esimeest vürst A. F. Orlovi, kes 1856. aastal esitas tsaarile oma arvamused talurahvasküsimuses. Ta oli seisukohal, et tegelikult pole üldse mingisugust reformi vaja. Kui aga lõppude-lõpuks siiski midagi tuleb ette võtta, siis peab kohe algusest peale päevakorrast ära võtma „küsimuse maomandi õiguse muutmisest, täpselt nii, nagu see küsimus omal ajal kõrvaldati igasugusest arutlusest Läänemerekubermangudes, sealsete talupoegade vabastamisel pärisorjusest. Miks meil siis otsida tundmata teed, kui on olemas meile kõige lähedasemad lahendused, mida juba aeg ja praktiline kasutamine on parandanud.”⁷⁹ Vürst Orlovi ümber kogunes terve

⁷² Исторический очерк устройства крестьянского сословия в Эстляндской губернии «Журнал Министерства Внутренних Дел», март 1857, lk. 1 ja 2.

⁷³ Sealsamas, lk. 32—34; П. Шульц, Извлечение из законоположений о крестьянах Остзейских губерний. Петербург, 1858, lk. 69 ja 70; Об изменении быта крестьян Лифляндской губернии. «Русский Вестник», февраль 1858, lk. 479.

⁷⁴ Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в царствование императора Александра II. Vol. I, Берлин, 1860, lk. 146.

⁷⁵ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 30, lk. 755.

⁷⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A-6, s.-ü. 96, l. 10.

⁷⁷ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 30, lk. 238.

⁷⁸ Sealsamas, lk. 729.

⁷⁹ Мнение князя Алексея Федоровича Орлова о крестьянском вопросе. «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском Университете», 1872, кн. IV, lk. 190.

rühm mõjukaid riigitegelasi, kes kõik pooldasid talupoegade vabastamist ilma maata ja sobiva eeskujuna osutasid „balti kogemustele”. Sellesse rühmitusse kuulusid sandarmiülem vürst Dolgoruki, kojaminister krahv Adlerberg, kohtuminister krahv Panin jt.⁸⁰

8. jaanuaril 1858 loodi talurahvareformi ettevalmistamiseks salakomitee, mille esimeheks määrati vürst Orlov ja mis 18. veebruaril 1858 nimetati ümber Talurahvaküsimuse Peakomiteeks.⁸¹ Kaasaegsed pidasid komitee koosseisu ülireaktsiooniliseks ja avaldasid isegi arvamust, et enamik ta liikmeist püüab reformi mitte ette valmistada, vaid pidurdada.⁸² Varjamatu vaenulikkus reformi vastu peegeldus ka paljudes 1858. aasta esimesel poolel kubermangude aadlikogude poolt Siseministeeriumile saadetud kirjades.⁸³

1858. aasta kujunes ettevalmistatava reformi ajaloos murranguliseks. Vastavalt valitsuse ettekirjutustele pidi kõigis kubermangudes loodama aadlikomiteed reformi kohalike projektide koostamiseks. 1858. aasta esimesel poolel alustas tegevust 8, aasta teisel poolel 35 niisugust komiteed.⁸⁴ Aadli seas selgesti ilmneva venitamise ja viivitamise taktika murdemiseks sõitis tsaar Aleksander II 1858. aasta sügisel läbi kümme kubermangu ja esines kõnedega kohalikele aadlikogudele. Pöördudes Moskva kubermangu mõisnike poole ütles ta: „Ma olen alati valmis Teie heaks tegema kõik, mis võin, kuid andke mulle siis ometi võimalust Teid kaitsta.”⁸⁵ 15. oktoobriks 1858 olid lõpuks tööle asunud kõik kubermangukomiteed.⁸⁶

Paljud kaasaegsed märgivad, et 1858. aasta suve teisel poolel toimus järsk muutus ka Talurahvaküsimuse Peakomitee tegevuses. Kuigi selle komitee esimeheks oli vürst Orlov, oli seal kõige mõjukamaks liikmeks tsaari isiklik usaldusalune kindral J. I. Rostovtsev. 1858. aasta suvel muutis viimane järsult oma seisukohta ning muutus Orlovi ja Panini vaadete pooldajast reformi kiires korras läbiviimise ja talupoegade maaga varustamise tuliseks pooldajaks.⁸⁷ Kuni 1858. aasta sügiseni oli Peakomitee kategooriliselt tagasi lükanud kõik projektid, mis nägid ette talupoegade kasutuses oleva maa väljaostmist nende poolt. Äsja välismaalt tagasi saabunud Rostovtsevi algatusel võttis Peakomitee 26. oktoobril 1858 vastu otsuse „asuda nende ettepanekute põhiprintsiipide läbivaatamisele, mis puudutavad maa omandamist talupoegade poolt”.⁸⁸ 5. novembril 1858 kiitis Peakomitee heaks Tveri kubermangu komitee ettepanekud talupoegade maavalduse väljaostu küsimuses.⁸⁹ 4. detsembril kinnitas tsaar Peakomitee žurnaali, millesse oli kantud otsus „taotleda, et talupojad aegamööda muutuksid maaomanikeks”.⁹⁰

1859. aasta alguseks olid vene mõisnikud kubermangudes ja juhtivad riigiametnikud Peterburis jõudnud veendumusele, et reformi läbiviimisest ei saa enam mööda hiilida ja et selle teostamisel tuleb püüda lahendada ka talupoegade maavalduse ning maaomandi küsimused. Oli

⁸⁰ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 33, lk. 231.

⁸¹ А. Скребицкий, Крестьянское дело в царствование Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян, т. 1, Бонн на Рейне, 1862, lk. XXXII ja XXXIII.

⁸² Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 27, lk. 323.

⁸³ Sealsamas, т. 31, lk. 1—4. 13 ja 14.

⁸⁴ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 36, lk. 131.

⁸⁵ Sealsamas, т. 34, lk. 419

⁸⁶ Sealsamas, т. 31, lk. 18.

⁸⁷ Мемуары П. П. Семенова Тянь-Шанского. Эпоха освобождения крестьян в России (1857—1861 гг.), т. III, П-град, 1915, lk. 99; Записки сенатора Соловьева, т. 36, lk. 250 ja т. 37, lk. 265.

⁸⁸ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 36, lk. 250.

⁸⁹ Sealsamas, lk. 245.

⁹⁰ А. Скребицкий, Крестьянское дело, т. I, lk. I ja LX.

küpsenud revolutsiooniline situatsioon. Just revolutsiooniline situatsioon oli see, mis alates 1859. aastast tegi keskvalitsuse reformide läbiviimisel järeleandmatuks. Tsaarivalitsus sai selgesti aru, et venitamine möödapääsmatute järeleandmistega võib viia revolutsiooni puhkemisele.

Hirm talurahva rahutuste ees oli 1858. aastal üldine. Novgorodi kubermangu mõisnik Ušakov kirjutas siseminister Lanskoile, et „kõik mõisnikud tunnevad praegu suurt hirmu, nad ei ole aga hirmul oma varanduse, vaid enda ja oma laste elu pärast.”⁹¹ Lanskoi ise aga kurtis 1858. aasta suvel oma ametnikule Solovjovile, „et ta ei saanud ilmuda ei Riiginõukogusse ega Ministrite Komiteesse ilma, et teda poleks rünnatud küsimustega: kas on tõsi, et selles ja selles kubermangus algavad talurahva rahutused? või: kas on tõsi, et selles ja selles maakonnas talupojad keeldusid mõisnikele töötamast? või veel: kas on tõsi, et nendes ja nendes mõisates politseülem ega kuberner ei suutnud midagi ette võtta mässavate talupoegade vastu? jms.”⁹² Kui redaktsioonikomisjonide liige N. P. Semjonov palus nende komisjonide esimeest Rostovtsevit komisjonide tööd veidi pikendada, kuna muidu jääb see paratamatult pealiskaudselt, vastas viimane: „See on õige, ja ma olen sellega nõus, kuid Venemaa, tuvikene, ei taha enam oodata, talupojad on rahutud.”⁹³ 23. oktoobril 1859 tsaarile saadetud kirjas iseloomustas Rostovtsev redaktsioonikomisjonide töö eesmärki järgmiselt: „Kõigepealt — p ä ä s t a V e n e m a a. Kui üksteist miljonit inimest, kellele kahe aasta jooksul anti lootusi vabadusele ja nende olukorra parandamisele, saavad ninapidi veetud, pettuvad, kaotavad usu ja armastuse kõrgema võimu vastu ning kirjutavad nende lootuste mittetäitmise muidugi oma mõisnike arvele, siis Venemaad ei päästeta.”⁹⁴

Tsaari enda meeleolud väljendusid õige kujukalt tema ja siseminister Lanskoi vahel 5. augustil 1858 toimunud jutuajamisel. Sündmustest hästi informeeritud Solovjovi andmeil leidis aset järgmine dialoog.⁹⁵

Tsaar väljendas siseministrile oma kartust, et kui uus seadus ellu viiakse ja rahvas näeb, et kõiki ta lootusi pole täidetud, siis jõuab kätte „pettumuse hetk” ning puhkevad rahutused. Siseminister Lanskoi avaldas arvamust, et „tõsisemaid raskusi ja rahutusi” pole karta.

Tsaar: „Vastupidi, seda nimelt just ongi karta.”

Minister: „Talupojad ootavad rahulikult uute seaduste kinnitamist.”

Tsaar: „Annaks jumal, kuid pärast kõike seda, mis mulle ette on kantud, minul seda veendumust ei ole... Meil oli kahjuks küllalt palju näiteid nende hukutavate tagajärgede kohta, mille tõi kaasa kohalike võimude saamatus, kes on harjunud formaalse tööga ja kaotavad sellisel korral täiesti pea.”

1858. aasta suvel koostas Siseministerium koondülevaate kõigist talurahvarahutustest ajavahemikul 24. novembrist 1857 kuni 1. juulini 1858. Selles ülevaates märgitakse, et 1858. aastal Eestimaal aset leidnud rahutused kuulusid kõige tugevamate hulka.⁹⁶ 1. detsembril 1858 „Koolokolis” ilmunud anonüümses artiklis „Kiri toimetajale” väidetakse otsest: „Seniajani olid kõige tugevamad talurahvaülestoodusud Eestimaal...” Eestimaal toimunud talurahvarahutuste suhteliselt suurt erikaalu 1858.

⁹¹ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 30, lk. 752 ja т. 31, lk. 5.

⁹² Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 34, lk. 135.

⁹³ Н. П. Семенов, Деятельность Якова Ивановича Ростовцева в редакционных комиссиях по крестьянскому делу. (Материалы для истории освобождения крестьян в России), «Русский Вестник», т. 54, (1864 г.), lk. 126.

⁹⁴ Н. П. Семенов, Болезнь и кончина генерала Ростовцева (по воспоминаниям и документам). «Русский Вестник», т. 61, (1866 г.), lk. 726.

⁹⁵ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 33, lk. 587—589.

⁹⁶ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 34, lk. 139.

aastal Vene riigis arenenud klassivõitluses on kinnitanud ka kõige hili-semad uurimused. Ajaloolase M. V. Kukuškina andmeil leidis mitmeküm-nes suurvene kubermangus 1858. aastal aset 123 talurahva rahutust,⁹⁷ ainuüksi Eestimaa kubermangus aga toimus samal aastal enam kui 75 rahutust.

Siseministeriumi koondülevaate andmeil kasutati 1858. aasta 1. juu-lini sõjaväge talurahva rahuste mahasurumiseks üheksal korral, kokku-põrge sõjaväega leidis aset aga ainult Eestimaa kubermangus.⁹⁸ Seda-sama kinnitab ka sandarmivalitsuse 1858. aasta ülevaade.⁹⁹ Tsaar Alek-sander II ei suutnud kuidagi unustada lüüasaamist Mahtas. „Ma ei suuda kuidagi mõista salga käitumist käsitsivõitluse ajal,” kurtis ta 12. juulil krahv Keyserlingile, „nad kaitsesid end kogu aeg valesti, lasksid end ümber piirata jne.”

Olemasolevad andmed võimaldavad väita, et 1858. aastal Eestimaal aset leidnud rahutused, eriti Mahtas ülestõus, avaldasid teatud mõju Vene valitsuse poliitikale 1861. aasta reformi ettevalmistamise ajal.

Teatud Mahtas sündmustest levisid Peterburis kiiresti. Juba 30. juu-nil kirjutas Augsburgis ilmuva „Allgemeine Zeitungis” Peterburi korres-pondent oma ajalehele: „Teade talupoegade ülestõusust Tallinna lähedu-ses, s. o. meie läheduses ja nõndanimetatud haritud mõisnike juures, rabas siin nagu väik selgest taevast ning kutsus esile, vähemalt hetkeks, märkimisväärse muutuse vaadetes. Nagu tavaliselt ikka sellistel korda-del, pillutakse ringi ähvardavaid sõnu kartetšidest, täakidest jne. ja kogu kõrgem seltskond on äärmiselt rahulolematu, et midagi sellesarnast üldse võis juhtuda.”¹⁰⁰

Kindral Rostovtsevi järsk meelemuutus 1858. aasta suvel kujutas endast tol ajal omapärast ajaloolist mõistatust. Senaator Solovjovi mälestuste käsikirjas on just kohas, kus autor asub selle muutuse põh-jusi käsitlema, hoolikalt maha kustutatud 25 rida.¹⁰¹ Brockhaus-Efroni entsüklopeedias ilmunud Rostovtsevi lühibiograafia autor oletab, et selle meelemuutuse põhjustasid Rostovtsevi välismaal ravil viibiva surma-haige poja palved.¹⁰² Kaugemale sellistest poolromantilistest oletustest tsariaegne historiograafia ei jõudnud.

Tegelikult aga on sellel muutusel märksa lihtsam seletus.

Rostovtsevi seisukohtade muutus väljendub selgesti neljas kirjas, mis ta välismaal olles saatis tsaarile ja mis said 1858. aasta teisel poolel talurahvareformi ettevalmistamisel võidulepääsenud uue suuna program-ilisteks dokumentideks. Kõnesolevad kirjad olid saadetud Wildbadist 17. augustil ja 4. septembril, Karlsruhe 9. septembril ja Dresdenist septembris.¹⁰³ Esimeses kirjas soovitas Rostovtsev „Rahutuste ja korra-tuste ärahoidmiseks avaldada uus seadus eessõnaga, milles öelda, et võib-olla sisaldab ta (s. o. uus seadus — J. K.) puudusi, seepärast antakse kogukondadele õigus paluda nende osade äramuutmist, mida nad peavad enda jaoks koormavaks”.¹⁰⁴ Samas kirjas rõhutab ta, et reformi-

⁹⁷ М. В. Кукушкина, Движение помещичьих крестьян в великорусских губерниях в 1856—1860 гг., lk. 122. (1952. aastal Leningradis kaitsitud kandidaadi väitekirj, mis säilitatakse Moskvast V. I. Lenini nim. Riiklikus Raamatukogus.)

⁹⁸ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 34, lk. 139—141.

⁹⁹ Сборник Централархива, Крестьянское движение 1827—1869 годов, подготовил к печати Е. А. Мороховец, вып. I. Москва, 1931, lk. 113—123.

¹⁰⁰ „Allgemeine Zeitung”, 3. (15) juulil 1858.

¹⁰¹ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 37, lk. 265.

¹⁰² Энциклопедический словарь, издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, т. XXVII, Спб., 1899, lk. 132 ja 133.

¹⁰³ Материалы для истории упразднения крепостного состояния, lk. 381 ja 382.

¹⁰⁴ Sealsamas, lk. 385.

projektide läbivaatamisel tuleb „silmas pidada, et talupoegade olukorda tõepoolest parandataks, teoorjust vähendataks”.¹⁰⁵ Siit arendas ta hiljem välja põhimõtte, et talupoeg peab kohe seaduse avaldamise järel tundma, et ta „olukord paranes”.¹⁰⁶ Teises kirjas rõhutab Rostovtsev, et seaduse avaldamisel peab olema väga ettevaatlik. „Siin võivad mõnikord väikesel veal olla tohutusuured tagajärjed.”¹⁰⁷ Hiljem, 15. aprillil 1859. aastal tegi Rostovtsev ettepaneku, kutsuda Peterburi kümmekond mõisavalitsejat või veel parem talurahvakogukondade vanemat. Need pidid uue seaduse teksti enne avaldamist läbi lugema ja andma oma otsuse: „Kas see, mis kirjutatud, on arusaadav? Kas võib seda, mis on kirjutatud, teie juures kasuga ellu viia?”¹⁰⁸ Pärast Rostovtsevi surma jäi see plaan siiski ellu viimata.¹⁰⁹

Silmas pidades tõsiasja, et Rostovtsevi seisukohtade muutusele eelnenud kuudel polnud talurahvaküsimuses mitte ühtegi teist niivõrd tähelepanu äratanud ning vapustavat sündmust, nagu seda oli Mahtra ülestõus, võime suure tõenäosusega väita, et järsk muutus tema seisukohtades on suurel määral seletatav just Mahtra ülestõusu mõjuga.

Saksamaal viibides oli Rostovtsevil kõik võimalused tutvuda saksa ajalehtede teadetega Mahtra ülestõusust, mis sageli töid ülestõusu tugevuse kohta liialdatud andmeid. Kahtlemata aitas nende Rostovtsevi seisukohtade ümberkujunemisele oluliselt kaasa ka tsaari tiibadjutant kindralmajor N. V. Issakov, kes Solovjovi sõnade järgi sai 1858. aastal kuulsaks sellega, et ta koostas „õiglase aruande talupoegade olukorra kohta Eestimaa kubermangus, kuhu ta oli komandeeritud seoses 1858. aasta suvel selles kubermangus aset leidnud üsna tähelepanuväärse talurahvarahutustega”.¹¹⁰ Oma aruandes tõstis Issakov rõhutatult esile järgmisi kriitilisi seisukohti:¹¹¹

Koostades uut talurahvaseadust, püüdsid Eestimaa mõisnikud „väliselt järeleandmisi tehes sisuliselt säilitada oma suhted talupoegadega endisel kujul. Anda palju järele sõnades ja paberil ning säilitada kõik või pea-aegu kõik tegelikult”. Et oma poliitikat maskeerida, koostasid mõisnikud väga mahuka (1315-st paragrahvist ja arvukatest lisadest koosneva) ja väga keerulise ning raskesti arusaadava seaduseteksti. Samal ajal aga ootasid talupojad pikisilmi oma olukorra parandamist, pannes seejuures suuri lootusi tsaarile. Issakov rõhutas, et talupoegade silmis pole mingit mõtet kergendustel, „mida ei saa otsekohe ümber arvestada teopäevadeks või obrokirubladeks”. Uue seaduse avaldamisel tegid kohalikud võimud ühe vea teise järele: nad andsid välja korraldusi ja siis otsekohe tühistasid need jälle. Pärast kõiki segadusttekitavaid korraldusi ja kuuldusi saabus „pettumuse raske hetk”. Kui talupojad mõisnikelt ja pastoreilt kuulda said, et nende olukord tegelikult sugugi ei parane, hakkasid nad kohe kahtlustama, et mõisnikud on seadust võltsinud, ja puhkesidki ägedad talurahva rahutused.

Eespool toodud tsitaadid on võetud Issakovi märgukirjast, millele tsaar oli 27. septembril 1858 kirjutanud resolutsiooni: „Vägagi tähelepanuväärne ja väärrib seda, et ta esitataks Talurahvaküsimuse Peakomi-

¹⁰⁵ Sealsamas.

¹⁰⁶ Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости, часть 1. Спб., 1859, лк. 1.

¹⁰⁷ Первое издание материалов, часть 1, лк. 1; Материалы для истории упразднения крепостного состояния, лк. 388.

¹⁰⁸ Первое издание материалов, часть 1, лк. 26.

¹⁰⁹ Н. П. Семенов, Деятельность Якова Ивановича Ростовцева, лк. 86.

¹¹⁰ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 37, лк. 582 ja 583.

¹¹¹ LRAKA, f. 1180 (Talurahvaküsimuse Peakomitee), nim. 27 (XV kd.), s.-ü. 33, l. 207—218.

teele." Peab aga märkima, et juba 14. juunil oli N. V. Issakov esitanud tsaarile samas vaimus koostatud, kuid veidi lühema aruande.¹¹² Nähtavasti sai neist Issakovi seisukohtadest õige kiiresti teada ka Rostovtsev, kellega tsaar 1858. aasta suvel oli talurahvaküsimuses pidevas kirjavahetuses.¹¹³ Lõpliku redaktsiooni said Rostovtsevi kirjad enne trükkiminekut alles pärast 18. oktoobrit.¹¹⁴ Oktoobri teisel poolel aga oli Rostovtsevil kõik võimalused tutvuda juba kogu Peterburis kõmu tekitanud Issakovi aruandega.

Nagu näha eespool toodud ülevaatest, arvestas tsaari usaldusmees Rostovtsev oma Saksamaalt saadetud kirjades õige tõsiselt Issakovi märgukirjas esinevaid kriitilisi tähelepanekuid. Tsaar aga, vesteldes 5. augustil siseministriga uue seaduse avaldamisel puhkedavõivaist talurahvarahutustest, vihjas otseselt 1858. aasta kevad-suvel Eestimaal aset leidnud sündmustele.

Sõjaväelise karistussalga lüüasaamine Mahtras ülestõusnud talupoegade poolt näitas tsaarivalitsusele selgesti, et talurahvaseaduse väljakuulutamine, mille puhul talupojad tunnevad, et nende olukord sugugi ei parane, on liiga ohtlik eksperiment.

Seega oli Eestimaa kubermangus 1858. aastal aset leidnud talurahva rahutused küllaltki oluliseks koostisosaks selles uues talurahva rahutuste laines, mis sel aastal veeres üle kogu Venemaa ja murdis lõplikult reaktsiooniliste klasside vastupanu kodanlikele reformidele. Peamiselt just Mahtra sõda võttis tuule nende reaktsiooniliste ringkondade purjedest, kes Balti kubermangude talupoegade „rahulikkusele” osutades tahtsid Venemaal talupoegade vabastamis läbi viia täpselt samal viisil, nagu see oli omal ajal toimunud neis kubermangudes. Ajavahemikus 1856—1857 „balti mooduse” aktiivsete propageerijatena tegutsenud Riiginõukogu esimees Orlov, kohtuminister Panin ja siseministeeriumi kõrgem ametnik Schultz kritiseerisid 1860. aastal õige teravalt Balti aadli agrarpoliitikat.¹¹⁵ Alustades 1861. aasta reformi ettevalmistustöid, juhtis tsaarivalitsus, nagu eespool nägime, asjaosaliste tähelepanu Balti kubermangude kogemustele kui allikale, mida tuleb tõsiselt uurida. Tehes aga 1860. aastal lõppkokkuvõtteid talurahva vabastamise seaduse koostamisest, rõhutasid redaktsioonikomisjonide liikmed, et „talupoegade vabastamisel tuleb ära hoida see, mis juhtus Balti kubermangudes”.¹¹⁶ On aga selge, et tsaari-Venemaa valitsevad ringkonnad õppisid „balti kogemusi” selliselt tõlgendama suurel määral just seetõttu, et 1858. aastal olid Eestimaa kubermangu talupojad andnud neile „kogemustele” oma rahutustega kõige hävitavama kriitika.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
10. I 1958

¹¹² LRAKA, f. 1286 (Siseministeeriumi täidesaatva politsei departemang), nim. 19, s.-ü. 581. l. 21 jj.

¹¹³ Записки сенатора Я. А. Соловьева, т. 37, lk. 269.

¹¹⁴ Первое издание материалов, часть I, lk. 1 ja 2.

¹¹⁵ Lähemalt J. K a h k, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis, lk. 232, 234 ja 236.

¹¹⁶ Первое издание материалов, часть XII, lk. 11.

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ КРЕСТЬЯНСКИХ ВОЛНЕНИЙ 1858 ГОДА В ЭСТОНИИ

Ю. Ю. Какх,

кандидат исторических наук

Резюме

В статье прослеживается влияние крестьянских волнений 1858 г. в Эстонии на аграрную политику прибалтийского, в особенности эстляндского, дворянства, а также на подготовку «крестьянской реформы» 1861 г.

В середине 50-х гг. XIX в. аграрная политика прибалтийского дворянства носила чрезвычайный реакционный характер. 8 марта 1858 г. лифляндское дворянство добились предварительного утверждения царем проекта нового крестьянского закона, который чрезвычайно затруднял крестьянам приобретение земли в собственность. Путем тонкой фальсификации немецкого и эстонского переводов закона эстляндские помещики сумели отсрочить на неопределенное время сокращение барщинных повинностей крестьян, предусмотренное первым вариантом нового закона. В то же время в Прибалтийских губерниях готовилось создание Остзейского обертрибунала, который должен был еще больше укрепить сословную автономию остзейского дворянства.

Опубликование в конце апреля 1858 г. нового эстляндского крестьянского закона, который ни в малейшей степени не отвечал надеждам и требованиям крестьянства, послужило поводом к возникновению сильных крестьянских волнений. 2 июня 1858 г. крестьяне, собравшиеся в имении Махтра, после короткой схватки обратили в бегство направленную для их усмирения воинскую команду.

Крестьянские волнения, охватившие в дальнейшем всю губернию, сильно скомпрометировали в глазах центрального правительства аграрную политику прибалтийского и особенно эстляндского дворянства. Тем не менее 3 февраля 1859 г. эстляндским дворянам удалось добиться утверждения царем специальных дополнительных правил к крестьянскому закону 1856 г., которыми были узаконены существующие размеры барщинных повинностей крестьян. Однако в то же время из Петербурга стали поступать такие постановления и предписания, которые свидетельствовали, что волнения эстонских крестьян 1858 г. произвели на центральное правительство сильное впечатление. Желая избежать нового подъема антифеодалной борьбы крестьянства в Эстляндии, царское правительство, вопреки дополнительным правилам 1859 г., потребовало от помещиков уменьшения общего объема барщинных повинностей крестьян и поденных норм урочных работ. Стремясь обойти эти невыгодные для себя требования, дворянство начало торопиться с переходом на денежную аренду.

В январе 1860 г. в Государственном Совете был отвергнут реакционный проект нового лифляндского крестьянского закона. Затем, в том же году, при непосредственном участии центральных правительственных учреждений был составлен проект нового закона, основанный на более прогрессивных началах. Мотивируя отклонение проекта лифляндского дворянства, председатель Государственного Совета князь Орлов и министр юстиции граф Панин прямо указывали на необходимость избежать повторения «печальных событий 1858 года».

Таким же образом во второй половине 60-х гг. один за другим провалился и целый ряд других реакционных планов эстляндского дворянства.

Во всех этих неудачах остзейского дворянства определенную роль, наряду с другими политическими и экономическими факторами, сыграл и тот удар, который был нанесен его политическому престижу крестьянскими волнениями 1858 г.

Когда царизм в результате поражения в Крымской войне и усиления классовой борьбы крестьянства был вынужден приступить к отмене крепостного права в России, многие влиятельные дворянские и правительственные деятели считали, что реформа должна быть проведена таким же образом, как она была осуществлена в Прибалтийских губерниях в 1816—1819 гг., где крестьяне были освобождены от крепостной зависимости без земли. Но, как уже указывалось выше, летом 1858 г. престиж аграрной политики остзейского дворянства был сильно поколеблен вспыхнувшими в Эстляндии крестьянскими волнениями. Борьба эстонского крестьянства, особенно открытое выступление крестьян против воинской команды в имении Махтра, послужила для царского правительства предостережением, показав, к чему может привести издание закона, несколько не облегчающего положение крестьянства.

Флигель-адъютант генерал-майор Н. В. Исаков, руководивший подавлением крестьянских волнений в Эстляндии, составил для Александра II записку, в которой указывал, что местные губернские власти проявили при опубликовании нового закона большую нерасторопность, что текст нового закона был составлен чрезвычайно запутанно и неясно и что главной причиной волнений было то, что закон ни в какой мере не улучшил положение крестьян.

С осени 1858 г. программными документами подготавливаемой реформы стали т. н. заграничные письма Я. И. Ростовцева царю. Содержавшиеся в этих письмах указания на то, что при опубликовании нового закона следует избегать «малейшей ошибки», что текст его должен быть вполне понятен для крестьян и последние должны при его опубликовании немедленно почувствовать, что «быт их облегчен», дают основание предполагать, что при составлении своих писем Я. И. Ростовцев пользовался и результатами критических наблюдений генерал-майора Исакова.

Крестьянские волнения 1858 г. в Эстонии являются вкладом эстонского народа в общую антифеодалную борьбу всего российского крестьянства, которая в конечном итоге, наряду с факторами экономического характера, заставила правящие классы России приступить к проведению буржуазных реформ.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
10 I 1958

UBER DIE HISTORISCHE BEDEUTUNG DER BAUERNUNRUHEN DES JAHRES 1858 IN ESTLAND

J. Kahk

Zusammenfassung

Im Artikel werden nur zwei Seiten der historischen Bedeutung der Bauernunruhen des Jahres 1858 behandelt: 1) ihr Einfluss auf die Agrarpolitik des baltischen, insbesondere des estländischen Adels und 2) ihr Einfluss auf die Vorbereitung der russischen Bauernreform des Jahres 1861.

Mitte der 50-er Jahre des 19. Jh. bestanden für die reaktionäre Agrarpolitik der baltischen Ritterschaften überaus günstige Verhältnisse. Am 8. März 1858 erlangte der livländische Adel die preliminäre Bestätigung des Zaren für das Projekt eines neuen Bauerngesetzes, dessen Einführung den Ankauf der Bauernhöfe seitens der Bauern bedeutend erschwert hätte. Den estländischen Gutsherren glückte es durch sorgfältig maskierte Verfälschung der deutschen und der estnischen Übersetzung des Bauerngesetzes vom Jahre 1856 die anfangs vorgesehene Verminderung der Fron auf unbestimmte Zeit aufzuschieben. Zu gleicher Zeit ging man an die Vorarbeiten der Konstituierung eines Baltischen Obertribunals, durch dessen Einsetzung man die ständische Autonomie der baltischen Ritterschaften noch zu stärken hoffte.

Das Estländische Bauerngesetz von 1856 wurde Ende April des Jahres 1858 veröffentlicht. Es entsprach durchaus nicht den Wünschen und Erwartungen der Bauernschaft. So löste es denn auch bedrohliche Bauernunruhen aus. Am 2. Juni 1858 Zerschlugen die vor dem Gutshaus in Mahtra versammelten Bauern das zu ihrer Beschwichtigung entsandte militärische Exekutionskommando.

Die das ganze Gouvernement ergreifenden Bauernunruhen kompromittierten die agrarpolitische Tätigkeit der baltischen und insbesondere der estländischen Ritterschaft schwer.

Es gelang den estländischen Gutsherren freilich am 3. Februar 1859 die Bestätigung des Zaren für die von ihnen verfassten Ergänzenden Bestimmungen zum Bauerngesetz von 1856 zu erwirken, wodurch die bestehende Höhe der Fron legalisiert wurde. Zu gleicher Zeit aber erhielten sie aus Petersburg Bestimmungen und Befehle, die es klar zeigten, dass die Unruhen des Jahres 1858 einen tiefen Eindruck in den Regierungskreisen gemacht hatten. Um neue Bauernunruhen in Estland zu vermeiden, verlangten die Zentralbehörden, ungeachtet der Ergänzenden Bestimmungen vom 3. Februar 1859, dass man in Estland die Fron der Bauern und die Grösse der bei der Fron üblichen Tagesstücke vermindere. Um dieser unerquicklichen Aufgaben los zu werden, musste die estländische Ritterschaft sich mit dem Übergang zur Geldpacht beeilen.

Im Jahre 1860 wurde das reaktionäre Projekt des neuen Livländischen Bauerngesetzes vom Reichsrat zurückgewiesen. Noch im selben Jahr wurde unter Mitwirkung der höheren Regierungsstellen ein verhältnismässig progressives, ganz andere Grundsätze befolgendes Gesetz ausgearbeitet und in Kraft gesetzt. Um ihr Verhalten hinsichtlich der livländischen Ritterschaft zu begründen, wiesen der Vorsitzende des Reichsrats Fürst Orlov und der Justizminister Graf Panin darauf hin, dass man eine Wiederholung „der unglückseligen Ereignisse von 1858“ vermeiden müsse.

In der zweiten Hälfte der 60-er Jahre scheiterten die reaktionären Pläne der estländischen Ritterschaft einer nach dem anderen, darunter auch der Versuch der Erschaffung eines Baltischen Obertribunals. Bei allen diesen politischen Niederlagen ist neben anderen Faktoren eine gewisse Bedeutung auch dem Schlag zuzuschreiben, den die Ritterschaft durch die Bauernunruhen des Jahres 1858 erhalten hatte.

Wenn infolge der Niederlage im Krim-Kriege und der Verschärfung des antifeudalen Kampfes der Bauernschaft der Zarismus genötigt war, die Aufhebung der Leibeigenschaft öffentlich auf die Tagesordnung zu stellen, so waren viele einflussreiche Adels- und Regierungskreise anfangs der Meinung, dass man die Reform nach Vorbild der baltischen landlosen „Befreiung“ durchführen müsse. Die agrarpolitische Autorität der baltischen Ritterschaften wurde aber durch die Bauernunruhen von 1858 stark beeinträchtigt. Der Kampf der estnischen Bauern und ihr Sieg in Mahtra über das Militär warnte den Zarismus, dass die Veröffentlichung eines Reformgesetzes, das die Lage der Bauern gar nicht erleichtert, sehr schlimme Folgen haben kann.

Generalmajor Issakow, der im Sommer 1858 die Niederdrückung des Aufstandes in Mahtra leitete, schrieb über die Ereignisse ein Memorial, welches dem Zaren und dem Hauptkomitee für Bauernsachen vorgelegt wurde. Issakow kritisierte scharf die Unfähigkeit und Kopflosigkeit, wodurch sich die örtlichen Behörden bei der Veröffentlichung des neuen Bauerngesetzes ausgezeichnet hatten; er wies darauf hin, dass der Text des neuen Gesetzes sehr schwerfällig und unverständlich sei und die Bauern sehr bald zur Einsicht gekommen seien, dass man durch dieses Gesetz ihre Lage gar nicht zu bessern beabsichtigte. Im Herbst des Jahres 1858 wurden bei den Vorbereitungsarbeiten der Bauernreform die Briefe zur Grundlage genommen, die General J. I. Rostowzew, der Vertrauensmann des Zaren in Fragen der Bauernreform, aus Deutschland, wo er seine Ferien verbrachte, dem Zaren geschrieben hatte. In diesen Briefen warnte Rostowzew auch vor den kleinsten Fehlern bei der Veröffentlichung des neuen Reformgesetzes und betonte, dass das Gesetz leicht verständlich sein und die Bauern ohne weiteres zur Einsicht bringen müsse, dass es ihre Lage tatsächlich erleichtert. Man kann mit grosser Wahrscheinlichkeit annehmen, dass Rostowzew über die entsprechende Stellungnahme Issakows unterrichtet war.

Die Bauernunruhen von 1858 in Estland sind insofern beachtenswert, als sie einen bedeutenden Anteil eines kleinen Volkes am antifeudalen Kampf der Bauernschaft des ganzen russischen Reiches darstellen. Dieser Kampf war ein entscheidender Faktor, der nebst dem Druck der ökonomischen Entwicklung die herrschenden Klassen zur Durchführung bürgerlicher Reformen drängte.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 10. Januar 1958